

Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Hadis ve Kırâat İlimlerinde Sıhhat Şartları

Dr. Öğr. Üyesi Nizamettin Çelik | ORCID: 0000-0002-3166-3830 | nizamettin.celik@firat.edu.tr
Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kırâat Ana Bilim Dalı, Elazığ, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05teb7b63>

Öz

Kırâat ve hadis ilimleri, dinin iki temel kaynağının güvenli naklini sağlayan bir bütünün iki parçası hükmündedir. Her bir disiplinin kendi bünyesinde bilgi intikalinin güvenliğinin tesisi için gözettiği temel şartları vardır. Kırâat ilminde sıhhat şartları icmali olarak senedin sahîh olması, hattı Mushaf'a ihtimali de olsa uyumluluk göstermesi ve Arap dil kaidelerine uygunluk arz etmesi gibi içinde tali şartları da barındıran kriterler öne çıkmaktadır. Hadis ilminde ise rivayetler, nakledenlerin sayısına göre mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Âhâd haberin aktarımını sağlayan râvilerin her tabakadaki sayısına göre meşhûr, aziz ve garîb şeklinde tespiti yapılmış ve bunların makbûl ve merdûd olanlarını belirlemek için de sıhhat şartları oluşturulmuştur. Bu sıhhat şartları adâletü'r-râvi ve zabtu'r-râvi şeklinde iki rûkne racidir. Bu iki ilim dalının benzer ve farklı sıhhat şartları vardır. Kur'an'ın aktarımında mushafiden; hadisin aktarımında ise sahafiden uzak durulmasıyla ilgili uyarı bu iki ilim dalında derinleşen, güçlü bir hafızaya sahip âlimleri ön plana çıkarmıştır. Kırâat ilminde senedin sahîh olması şeklindeki sıhhat şartı, hadis ilmindeki senedin muttasıl olması şartını da içeren çok boyutlu bir anlam gerçekliğini ifade etmektedir. Senedin sahîh olması kavramı kapsamında râvilerin adil ve zabıt olması; rivâyetin şaz ve illet barındırmaması, kırâat âlimleri nezdinde de meşhûr olup galat sayılmaması şartları yer almaktadır. Çalışmada önce kırâat ilminin sıhhat şartları ayrı başlıklar altında ele alınmış ve bunların tafsilatlı şartları izah edilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak hadis ilminin sıhhat şartları açıklanmıştır. Son tahlilde bu iki disiplinin rivâyetin aktarımında gözettikleri sıhhat şartları ve bunlarla bağlantılı hususlar karşılaştırmalı bir perspektiften ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kırâat, Mushaf, Makbûl, Zabt, Sahîh.

Atf Bilgisi: Çelik, Nizamettin. "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Hadis ve Kırâat İlimlerinde Sıhhat Şartları". *Marifetname* 10/2 (Aralık 2023), 469-505.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1364165>

Geliş Tarihi	21.09.2023
Kabul Tarihi	11.10.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Köreleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Nizamettin Çelik)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Conditions of Soundness in the Sciences of Hadith and Qiraah from a Comparative Perspective

Asst. Prof. Nizamettin Çelik | ORCID: 0000-0002-3166-3830 | nizamettin.celik@firat.edu.tr

Firat University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Qiraah, Elazığ, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05teb7b63>

Abstract

The sciences of recitation and hadith are like two parts of a whole that ensure the safe transmission of the two basic sources of religion. Each discipline has its own basic conditions for the establishment of the security of information transfer. In the science of hadith, narrations are divided into two mutawatir and âhâd, according to the number of narrators. According to the number of narrators of each layer who provide the transmission of Âhâd news, it was determined as meshur, azîz and garîb, and the conditions of soundness were created to determine the accepted or rejected ones. These two branches of science had similar and different conditions. The warning about staying away from avoiding mushafî in the transmission of the Qur'an; and the sahafî in the transmission of the hadith has brought to the fore the scholars who have deepened in these sciences and have a strong memory. The condition of soundness/acceptance, which is the correctness of the proof in the science of recitation, expresses a multidimensional reality of meaning, which also includes the condition that there should be no disconnection between the narrators in the science of hadith. In the study, first of all, the sound conditions of the science of recitation were examined in detail under separate headings. Secondly, the sound conditions of the science of hadith are explained. Finally, the sound conditions used by these two disciplines in the transmission of the narration and the related issues are discussed from a comparative perspective.

Keywords: Hadith, Qiraah, Mushâf, Maqbûl, Dabt, Sahîh,

Citation: Çelik, Nizamettin. "Conditions of Soundness in the Sciences of Hadith and Qiraah from a Comparative Perspective". *Marifetname* 10/2 (December 2023), 469-505.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1364165>

Date of Submission	21.09.2023
Date of Acceptance	11.10.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Nizamettin Çelik)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'an ve Hz. Peygamber'in hadisleri nesilden nesile güvenli kanallarla nakledilerek günümüze ulaşmıştır. Kur'ân'ı ve onun okuyuş keyfiyetiyle ilgili farklı kırâatlerin aktarımını sağlayan kırâat ilmi ile Hz. Peygamber'in sözlerinin aktarımını sağlayan hadis ilmi, bilginin güvenliğini ve gelecek nesillere aktarımını sağlama hususunda büyük bir rol üstlenmişlerdir. Bu iki ilim dalının bilgi aktarımında gözettiği sıhhat şartları vardır. Kırâat ilminde senedin sahîh olması, hattı mushafa ve dil kaidelerine bir vecihle de olsa uygunluk arz etmesi şeklinde makale boyunca açıklanacağı üzere icmali olarak üç; tafsili olarak daha fazla olan sıhhat şartlarını görmekteyiz.¹ Hadis ilminde ise sahîh bir rivâyetin tesisi için râvilerin adâlet ve zabt sahibi olmaları, senedin muttasıl olması, hadisin şaz ve muallel olmaması şeklinde temel şartlar kabul edilmiştir.² Bu sıhhat şartları adâletü'r-râvi ve zabtu'r-râvi temel rükünleri çerçevesinde şekillenmiştir. Diğer üç şart da doğrudan ve dolaylı olarak bu iki rükünle bağlantılıdır.

Çalışma, kırâat ve hadis âlimlerinin öne sürdükleri sıhhat şartları ve bunlara yükledikleri anlam gerçekliğini ortaya çıkarmak için bu iki disiplinin verileri çerçevesinde karşılaştırmalı bir perspektiften ele alınmıştır. Çağdaş dönemde bu iki disiplini karşılaştırmalı olarak ele alan benzer çalışmalar az da olsa bulunmaktadır.³ Ancak bu iki ilmi disiplinin

¹ Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-âşr*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd, (Beyrut: Dâru'l-Ğavsânî lî'd-Dirâsâti'l-Kur'anîyye, 1918), 1/126.

² Ebû Amr Osmân b. Abdîrahmân, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. İsmail Zerman, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013), 15.

³ Bu iki ilim dalını karşılaştırmalı bir perspektiften ele alan benzer çalışmalar şunlardır: *Mustafa Taş*, "Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Haziran 2019); *Rifat Ablay*, "Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri", *Artuklu Akademi*, 9/1 (Haziran 2022).

sıhhat şartlarını tespit etmeye yönelik doğrudan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu itibarla çalışmanın örgüsü, karşılaştırmalı bir perspektiften bu iki ilim dalının sıhhat şartlarının tespiti çerçevesinde şekillenecektir. Çalışmada bu iki disiplinin sıhhat şartlarının analizi yapılarak benzer ve farklı yönleri tespit edilecektir. Hadis ilminde sıhhat şartlarını açıklama malûmun ilâmı kabilinden olacağı için farklı bir perspektiften gerekli noktalara vurgu yapılmıştır. Kırâat ilminde sıhhat şartlarıyla ilgili ise çağdaş dönemde yazılan Arapça ve Türkçe bilimsel çalışmalarda genelde tafsilata girilmediği görülmüştür. Özellikle “sahhe senedüha” şartıyla ilgili kapsayıcı bilgilerin verilmediği gözlemlenmiştir.⁴ Bu itibarla makale boyunca senedin sahîh olması şartının çerçevesi belirlenmeye çalışılarak bu bağlamda iki disiplinin verileri karşılaştırılacaktır. Bu bağlamda hem kırâat ilminin sıhhat şartlarını tafsili bir perspektiften ele alma hem de iki ilim dalının sıhhat şartlarına dair verileri karşılaştırma gerekliliği ortaya çıkmıştır.

1. Makbûl Kırâatın Şartları

Kırâat ilminde makbûl bir kırâat için senedinin sahîh olması, bir yönden de olsa Arapçaya ve ihtimalli de olsa resmi mushaflardan birine uyumluluk gibi üç temel kıstas aranmıştır. Bu şartları taşıyan bir kırâatin reddedilmesi caiz görülmemiştir. Bu şartları taşıyan bir kırâat vechi, ister yedi kırâat imamından ister diğer makbûl imamlardan olsun kabul edilmektedir.⁵ Bu üç şartı ve gereklerini taşımayan bir kırâat, hangi imandan gelirse gelsin literatürde sahîh olmayan zayıf, şâz veya batıl

⁴ Abdulhamit Birışık, *Kıraat ilmi ve tarihi*, (Bursa: Emin Yay., 2018), 83-85; Sait Bosat, *Kaynaklarıyla Uygulamalı Tecvit*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 76.

⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-karâ'âti'l-'aşr*, 117; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1995), 1/343.

olarak nitelendirilmektedir. Bu üç şartı taşıyan kıraatlere (مَلِكٍ وَ مَالِكٍ وَ (وَأَوْصَى) وَوَصَى) وَ (يَطْوَعُ) وَتَطَوَّعَ (يَخْدَعُونَ) وَيُخَادِعُونَ şeklinde farklı mushaflarda sahîh kırâat şartlarına haiz olan ferş-i hurûf farklılıkları örnek gösterilebilir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), “en-Neşr” adlı eserinden önce yazdığı “*Müncidü'l-mukri'in*” adlı kitabında bir kırâatin makbûl olması için hattı mushafa ve Arapçaya mutlak olarak uyumluluk arz etmesi ve naklinin mütevâtir olması gerektiğini savunmuştur.⁶ Daha sonra kaleme aldığı “en-Neşr” adlı kitabında senedin sahîh olması şartını benimsemiş, naklinin mütevâtir olma şartının sakıncalı olabileceğini dile getirerek ondan vazgeçmiştir.⁷ Öncelikle kırâat ilminde sıhhat şartlarını ana başlıklar halinde ele almamız uygun olacaktır.

1.1. Senedin Sahih Olması

Kırâat ilminde senedin sahîh olması şeklinde ortaya konulan sıhhat şartı, temel rükün; diğerleri ise lüzûmi şartlar olarak kabul edilmiştir.⁸ Bu şart, hadis ilminde senedin muttasıl olması şartından farklı bir anlam gerçekliğini göstermektedir. Hadis ilminde senedin muttasıl olması, ricâl ilmi verileri çerçevesinde râvilerin doğum-ölüm tarihlerini, zaman ve mekân olarak buldukları şehirleri araştırarak senetteki râviler arasında hoca talebe ilişkisinin olup olmadığını tespit etme yöntemidir.⁹ Kırâat ilminde senedin sahîh olması bunun ötesinde birçok şartı içerisinde barındıran şemsiye bir kavramdır.

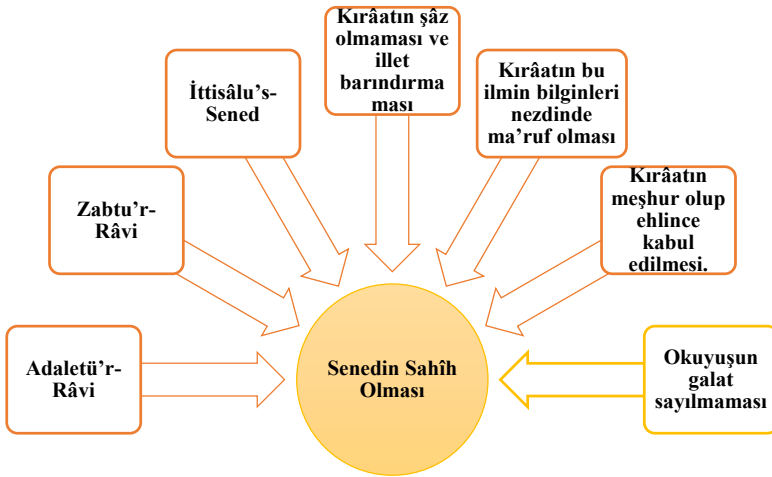
⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve müşşidü't-tâlibîn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 18.

⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 126.

⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/127.

⁹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nażar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. İzzuddîn Dullî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2012), 155.

Kırâat ilminde senedin sahîh olması şeklindeki şartla senedin ibtidasından intihasına kadar o kırâatı nakleden râvilerin adalet ve zabt vasfına sahip olması, bununla beraber o rivayetin bu ilimde derinleşmiş kırâat âlimlerin onayından geçmesi ve onların yanında o kırâatın ma'ruf ve meşhûr olmasıdır. Ayrıca kırâat âlimleri nezdinde o okuyuşun şâz olduğuna dair bir hükmün olmamasıdır.¹⁰ Zürkânî (ö. 1367/1948), senedin sahîh olması mefhumunu şöyle açıklamaktadır: “Adalet ve zabt vasfına sahip râvilerin kendileri gibi râvilerden senedin müntehâsına kadar rivâyet ettikleri şâz ve illet barındırmayan kıraattir.” “Kırâat âlimleri bununla da yetinmeyip mütehassis kırâat âlimleri nezdinde de meşhûr olması, kırâatın galat sayılmaması ve bazılarının şâz olduğuna dair beyanatlarının olmaması.”¹¹ şeklinde mütemmin şartları da ileri sürmüşlerdir. Senedin sahîh olması mefhumuyla kastedilen şartları aşağıdaki grafikte şöyle kategorize edebiliriz:

Bu tablodan senedin sahîh olması kavramının birçok şartı içeren şemsiye bir kavram olduğu görülmektedir. Öte yandan bazı muteahhir

¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-âşr*, 126; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/343.

¹¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/343

kırâat âlimleri ise kırâat için sahîh bir senet şartını öne sürmenin yeterli olmadığını dile getirerek şu itirazı yapmışlardır: “Kırâatin kabulü için senedin sahîh olması şartını öne sürmek nasıl yeterli olabilir, zira âhâd haberle Kur’an sabit olamaz.” demişlerdir. Bu itiraza şöyle cevap verildiği görülmektedir. Sıhhat kavramı yerine tevâtür şartı kabul edildiğinde diğer iki rükün olan resmi mushafa ve Arap gramerine uygunluk şartına da ihtiyaç kalmamaktadır. Öte yandan her bir kırâat için sıhhat yerine tevâtür şart koşulduğunda yedi kırâat imamından ve diğerlerinden gelen farklı okuyuşların çoğu sabit olmayacaktır.¹² Burada mütevâtir yerine senedin sahîh olması şartını kabul etmekle oluşan temel kaygı, Kur’ân’ın sübutuna hâlel getirmemektir. Gerçek şu ki, Kur’an herhangi bir kaygıya sebep olmayacak kadar hem yazıda hem de sudûrda korunarak en güvenilir yöntemlerle günümüze ulaşmıştır. Kur’ân’ın nesilden nesile günümüze aktarımı iki cihetle olmuştur. Bunlardan biri Kur’an, bir belde sakinlerinin tümünün nakliyle sabit olmaktadır. Zira her çağda Müslümanlar tarafından ezberlenerek korunmuş ve günümüze tevâtüren ulaşmıştır. Bu yönüyle Kur’ân’ın tevâtürü sabittir. Kırâatte tevâtür olgusu, bir taraftan Mekke ve Medine gibi tüm İslam beldelerinde ezberlenerek nesilden nesile aktarılmış ve hiç kimsenin hakikatinden şüphe duymadığı toplumsal yaygınlık kazanmış haline denilmektedir.¹³ Kādî İyâz (ö. 544/1149), bu hususu şöyle ifade etmektedir: Dünyanın her yerinde bulunan Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e indirilen vahyi münezzel olduğu, “*Hamd âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.*” âyetiyle başlayıp “*Gerek cinlerden, gerek insanlardan (olan bütün vesvesecilerin şerrinden Allah’a*

¹² İbnü’l-Cezerî, *Neşrü’l-kırâ’âti’l-‘aşr*, 126.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü’s-Seb‘a fî’l-kırâat*, thk. Şevkî Dâyf (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1972), 49.

sığınırım!” âyetiyle bittiğine dair bütün Müslümanların icmaları sabittir...”¹⁴

1.1.1. Râvilerin Adalet ve Zabt Vasfına Sahip Olması

Kırâat ilminde kırâatı eda edenlerin adalet ve zabt sıfatına sahip olmaları, rivâyeti tahammül ve edâ ederken mushafiden değil bizatihi kurrâ hafızlardan o kırâatı almaları temel kıstas olmuştur. Kırâat ilminde adalet ve zabt sıfatlarıyla muttasıf olmayanlar, İslam beldelerinde Kırâat kürsülerine oturma cesareti göstermemişlerdir. Kırâat imamları, hıfz ve itkanda zirve konumda olmuşlardır. Kırâat ilminin bu bağlamda hadis ilminden ayrıldığı en önemli nokta, Hz. Osman’ın (r.a.) Kur’ân’ı baştan sona ezberlemiş kurrâ sahabî ve tabiînleri, kendilerine müshaf vererek İslam beldelerine görevlendirmiş olmasıdır.¹⁵ Bu itibarla Kırâat ilminde sistem, şüpheyne mahal vermeyecek şekilde baştan sağlam bir şekilde kurulmuştur.

Hadisin aktarımında adalet ve zabt sıfatıyla muttasıf evsâk râvi bile manayla rivâyetin kaçınılmaz bir neticesi olarak bazen hataya düşebilmektedir. Nitekim hadislerde gizli kusur, bu ilimde derinleşen âlimler tarafından makbûl hadislerde tespit edilmektedir. Kırâatte bu ihtimal söz konusu olmamış her beldede başvuru kaynağı olarak bir mushaf bir de kurrâ hafızlar olmuştur. Nitekim İmam Asım b. Ebi’n-Necûd, talebesi Hafs’a iki yıl hastalandığını, Kur’ân’ı asla eline almadığını, buna rağmen bir harfini bile unutmadığını dile getirmiştir.¹⁶

¹⁴ Ebü’l-Fazl İyâz el-Yahsubî, *eş-Şifâ’ bi-ta’rîfi hukûki’l-Muştafâ*, thk. Abdusselâm Muhammed Emîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2012), 182.

¹⁵ Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh el-Ümevî, *et-Tebyîn li-hicâ’i’t-tenzîl*, thk. Ahmet b. Ahmet Şerşâl (Medine: Mecmaü’l-Melik Fehd, 2002), 1/141; Abdul’alî el-Mesûl, *Mu’cemu mustalahâti ilmi’l-kırâaati’l-Kur’aniyye*, (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007), 310-311

¹⁶ İbn Mucâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 71.

Nitekim Hz. Osman görevlendirdiği kurrâ hafız Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73-74/692-693), Kûfe'de kırk yıl küsur kendini bu ilme hasretmiştir. Defalarca Kur'ân'ı Hz. Ali'ye arz etmiş ondan da sema yoluyla öğrenmiştir. İmam Asım b. Ebi'n-Necûd, kırâat ilmini sadece ondan tahammül etmiştir.¹⁷ Bugün Müslümanların hemen hemen hepsinin okuduğu kırâat, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî tarikıyla İmam Asım'ın kırâatıdır. Dolayısıyla Kur'ân'ın naklinde temel dayanak hıfzu's-sadr olmuştur. Bundan ötürü hıfzu's-sadr mefhumuna değinmemiz yerinde olacaktır.

1.1.1.1. Kur'ân'ın Muhafazasında Temel Dayanak Hıfzu's-Sadr

“Hıfzu's-sadr” ve “Hıfzu'l-kitab” kavramları, hem hadis hem de kırâat ilminde “zabt”ı tesis eden unsurlar başlığı altında yer almaktadır. Kırâat ilminde Kur'ân'ın muhafazasında “Hıfzu's-sadr” temel dayanak olmuştur.¹⁸ Tarihi süreçte hıfz, her zaman önemini korumuştur. Kırâat ekollerinin oluşmasıyla hıfz, “Hıfzu'l-kitab” mefhumuyla birlikte devam etmiştir. Kur'ân'ın gönüllerde taşınması olgusu, daima ilk sırada yer almıştır. Kur'ân'ın cem edilmesi meselesinde de “Hıfzu's-sadr” endişesiyle olmuştur. Zira Hz. Ebû Bekr, Kur'ân'ı cem etme kararını Yemâme'de beş yüze yakın sahabî ve içlerinde yetmiş kurrâ hafızın şehit olması ardından almıştır.¹⁹ Nitekim Hz. Ömer (r.a.) hıfza vurgu yaparak Kur'an kurrâlarının Yemâme'de şehit olmasıyla Kur'ân'ın birçoğunun kaybolacağı yönünde endişesini Hz. Ebû Bekir'e bildirmiştir.²⁰ Daha

¹⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 68-71.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/107.

¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/110; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 198-199.

²⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'an”, 3.

sonraki dönemlerde tüm İslam beldelerinde Kur'an hafızları çoğalarak bu endişe tamamıyla ortadan kalkmıştır. Bu itibarla Kur'an'ın muhafaza edilip sonraki asırlara aktarımında yazıdan ziyade, "Hıfzu's-sadr" en etkili bir yöntem olmuştur. O halde Kur'an'ın sübutu, bir yönden İslam toplumunun kalp ve gönüllerinde korunup nakl edilmesiyle sabit olmuştur.²¹ Bu güçlü koruma yöntemini vurgulayan sahîh rivâyetler vardır. "Sana suyun yıkamadığı/götürmediği bir kitap indirdim."²² Bu hadiste "suyun götürmediği" ifadesini Nevevî, "Kur'an'ın göğüslerde korunduğunun, yok olmayacağını, aksine asırlar boyu göğüslerde korunacağını delilidir."²³ demiştir. Başka bir ifadeyle Kur'an'ın zahiri hattı, suyla silinip yıkansa bile kalplerde muhkem olarak durmakta, kalplerdeki hıfzı silinip gitmemektedir.²⁴ Bu durum İslam ümmetinin diğer ümmetlerden ayıran ayırt edici bir vasıftır.²⁵ Nitekim Ehl-i kitap Tevrat ve İncil'i ezberlemeyip sadece kitaplarda korumaları, tahrif ve tebdîlin temel dayanağı olmuştur.²⁶ Başka bir hadiste de Kur'an'ı kalp ve gönüllerde taşınması, bu ümmetin ayrılmaz bir vasfı olduğu vurgulanmaktadır. "Kitapları göğüslerindedir".²⁷

Ortak akıl dediğimiz Müslüman toplumunun Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden bu yana Kur'an'ı kalplerinde taşıyarak günümüze ulaştırmaları tevâtürün temel dayanağı olmuştur. Sahabe, Kur'an'ı büyük

²¹ Nüreddîn İtr, *Ulûmu'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Dimeşk: Matmaatu Sabah, 1993), 148.

²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/33; Müslim, "Cennet", 63. "وَأَنْزَلْتُ عَلَيْكَ كِتَابًا لَا يَغْسِلُهُ الْمَاءُ"

²³ Ebû Zekeriyâ Yahya Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîh-i Müslim (el-Minhâc)* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1930), 17/198.

²⁴ Ebû Süleymân Ahmet b. Muhammed el-Hattâbî, *Ğarîbü'l-hadîs*, thk. Abdülkerim İbrahim (Mekke: Cami'atü Ümmi'l-Kurâ, 2001), 1/349.

²⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/107.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/108.

²⁷ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983), 10/110. "أناجيلهم فى صدورهم"

bir iştıyakla ezberlemişlerdir. Onlar, 23 sene zarfında inen her âyet ve sûreyi ezberleme, müzâkere etme, derinlemesine analiz gibi hususlarda birbirleriyle yarışmışlardır.²⁸ Nitekim durum öyle bir noktaya varmış ki bazı sahabîler, hayatlarını Kur'an'a vakfetmiş, her gün Kur'an'ı hatmetmeye çalışmışlardır. Öyle ki, Hz. Peygamber bu uygulamayı uygun görmemiş yedi gecede bir hatmin yapılabileceğini söylemiştir.²⁹ İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) da Hz. Peygamber'in isteği üzerine en uzun sûrelerden olan Nisâ Sûresini okumuştur.³⁰ Kur'an'ın hıfzı ilk neslin nezdinde vazgeçilmez bir ibadet ve huzur kaynağı olmuştur. Dolayısıyla sahabe nesli iki aslî kaynağı özenle gelecek nesillere ulaştırarak benzeri görülmemiş bir ahde vefâ örneğini göstermişlerdir.³¹

Hadis ilminde de zabtu sadr ve zabtu kitab kavramı hadisin tahammül ve eda boyutu bağlamında ele alınmıştır.³² Zabtu sadr, râvi edâ edeceği hadisi gerektiği zaman onu tekrar aktarabilmesidir.³³ Râvi, hadisi kitaptan aktaracaksa kitabını korumalıdır. Manayla rivayette bulunuyorsa manayı bozan hususları bilmesi gerekmektedir.³⁴ Muhaddisler, hadisi tahammül ve edâ ederken daima kitaplardan aktarım yapanlara "Sahafıyyun" ismini vermişlerdir.³⁵ Herhangi bir kitaptan aktarım, bu ilmi disiplin içerisinde bir ayıp olarak telakki edilmiş ve hadis tahammül ve

²⁸ Ekrem Abd Halife ed-Düleymî, *Cem'ü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, 2006), 25.

²⁹ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an" 34.

³⁰ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an" 33.

³¹ Hasan Muhammed Eyyub, *el-Hadis fi ulûmi'l-Kur'an ve'l-hadis* (İskenderiyye, Dâru's-Selâm, 2004), 9.

³² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 59.

³³ Tahsin Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler* (İstanbul: Gelenek Yayınevi, 2018), 267.

³⁴ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 68.

³⁵ Eymen es-Seyyid Abdulfettâh Ebû Mâzin, *el-Mu'cemü'l-vecîz fi istulâhi ehli'l-hadis* (Kahire: el-Farûku'l-Hadise lî't-Tibâi' ve'n-Neşr, 2007), 141-142.

edâsında tashif ve tahrifin kaynağı olarak görülmüştür. Nitekim “Sahafiden hadis tahammül etmeyin.”³⁶ uyarısı meşhûr olmuştur. Bu söz, herhangi bir hadis şeyhinin dizi dibinde oturup hadisi tahammül etmeyen kişilere karşı bir uyarı niteliğinde olmuştur. Ayrıca “Kur’ân’ı mushafiden; ilmi (hadisi) de sahafiden almayınız.” uyarısı, bu iki ilmi disiplinin temel dayanağının hıfz olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde “Sahafi insanlara fetva veremez; mushafî de onlara Kur’ân’ı öğretemez.”³⁷ ilkesiyle Kur’an ve ilmin zabt ve itkan ehlinde ahzedilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu itibarla bu ilimlerde derinleşen uzman kişilere itimat edilmiş ve güvenli aktarım için hıfzu’s-sadr ayrıcalıklı bir meziyet görülmüştür. Kırâat ve hadis ilimlerinde dînin iki temel kaynağının güvenli aktarımını tesis etmede söz konusu metinleri ezberleyenlere itimat edilmiş ve onları yücelten lakaplar verilmiştir.³⁸ Böylece kırâat ve hadis ilmi, dînin iki temel kaynağının güvenli aktarımını tesis etmede hıfzı vazgeçilmez bir unsur olarak gördüklerini ifade edebiliriz.

1.1.2. Kırâat Âlimleri Nezdinde Meşhûr Olması

Kırâat ilminde meşhûr kırâat: Tevâtür derecesine ulaşmayan adîl ve zabıt râvilerin kendileri gibi râvilerden rivâyet ettikleri, resm-i mushafa ve Arapça dil kaidelerine uygunluk arz eden bununla beraber kurrâlar arasında meşhûr olup hiç kimsenin şaz ve galat saymadığı kıraattir.³⁹ Ca’berî (ö. 732/1332), makbul kırâat için sıhhat şartını temel

³⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ‘ilmi’r-rivâye* (Haydarabad: el-me’arifu’l-Osmanîye, 1357/1938), 162.

³⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-‘Irâkî*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: Mektebetü Selefîye, 1969), 2/232.

³⁸ Ebû’n-Necîb Abdullâh Sirâcüddîn, *Şerhu’l-Manzûmeti’l-Beykûniyye fî muştalahi’l-hadîs* (Haleb: Mektebetü Dâri’l-Felâh, 2009), 22.

³⁹ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2008), 1/166.

şart olarak kabul ederken resm-i Mushaf ile dil kaidelerine uyumluluğu lüzûmi şartlardan saymıştır.⁴⁰ Âhâd kırâat ise adîl ve zabıt râvilerin kendileri gibi râvilerden rivâyet ettikleri, resm-i mushafa veya dil kaidelerine uymayan veya kurrâlar arasında meşhûr olmayan kırâattir.⁴¹ Bu itibarla zayıf kırâatin bir çeşidi de güvenilir bir senetle gelip resm-i mushafa ve dil kaidelerine uyduğu halde kurrâ hafızlar arasında meşhûr olmayan kırâattir. Dolayısıyla bir okuyuş, güvenilir bir senetle gelip hattı mushafa ve dil kaidelerine uyumlu olsa da ehline maruf değilse makbul olmayan kırâat kategorisine girmektedir. Meşhûr kavramı, kırâatteki bir veçhin diğer kırâat imamları tarafından da onaylanması anlamına gelmektedir.

İlk dönemlerden itibaren kırâat ilminde ön plana çıkmış kırâat ilminin öncüleri olmuştur. Kırâatlerin bu imamlara nisbeti mütevâtîr bir senetle olduğu gibi meşhûr veya âhâd bir senetle de olmuştur. Bu imamlara nispet edilen tek tek her bir kırâat için tevâtür şart koşulduğunda günümüze güvenilir sahîh bir senetle bize ulaşan birçok kırâatin reddedilme sonucunu doğuracaktır.⁴² Şartların ağırlığı göz önüne alındığında tevâtür derecesinde olduğunu kabul etmek gerekir kanaatindeyiz. Zira kırâat imamlarına nispet edilen bir kırâatin sahîh vasfına sahip olabilmesi için meşhûr olup genel yaygınlık kazanması gerekmektedir. Dolayısıyla tek tek bütün muhtelif kırâatler için tevâtür şartı öne sürüldüğünde beraberinde bir takım sorunlar da oluşmaktadır. Bu sorunlardan biri de yedi kırâat imamına ve diğer makbûl imamlara nisbet edilen kimi farklı okuyuşları reddedilmesine sebebiyet

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-âşr*, 1/127.

⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/167.

⁴² İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-âşr*, 1/126.

vermesidir.⁴³ Bu itibarla kırâatin naklinde tarikler birleşmiş, kırâat imamların o okuyuş üzerinde ittifakları olmuş, bununla birlikte kırâat imamları arasında meşhûr ise bir kısmında tevâtür şartları oluşmasa da tevâtürden daha az değildir.”⁴⁴ Buna göre kırâat ilminde meşhûr kavramı, bir okuyuşun birçok senedle nakledilmesi ve kıraat imamlarının o okuyuş üzerinde ittifak etmesi şeklinde genel yaygınlık kazanan okuyuş şeklinde ifadesini bulmaktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ‘el-Keşf’ adlı kitabına eklediği el-İbâne adlı eserinde makbûl bir kırâatin tespiti adına şöyle bir soruyla başlamıştır:

“Şuan okunan ve kabul edilen,
Okunmayan ve kabul edilmeyen,
Kabul edilip okunmayan kırâatler hangileridir?”

O bu soruya şöyle cevap vermiştir: Kur’an olarak rivayet edilenler üç kısma ayrılmaktadır: Birinci kısım, bugün okunan kırâattir. Söz konusu bu kırâatin güvenilir bir senetle gelmesi, Arapçaya ve hattı mushafa uygunluk arz etmesi şeklinde kendisinde üç şartın oluşmasıdır. Bu şartlar oluşunca bu kırâat okunur ve haber verdiği her şey kesinleşir. Zira bu kırâat, hattı mushafa uyumluluk göstermesiyle bir yönüyle icma hâsıl olmuştur. Bu itibarla inkâr eden küfre girer. İkinci kısım ise, sahîh bir senetle bize ulaşmış dil kaidelerine uymuş, fakat hattı mushafa aykırı olmuş olan kıraattir. Bu kırâat kabul edilir, fakat iki sebepten okunmaz: Birincisi, bu kırâat icmayla alınmamış, haberi vahidle sabit olmuştur. Kur’an, haberi vahidle sabit olmaz. İkincisi, İcma edilen kırâate muhalif olmasıdır. Bundan ötürü inkâr eden kâfir olmaz. Üçüncü kısım ise güvenilir bir senetle nakledilmeyen veya güvenilir bir senetle rivayet

⁴³ İbnü’l-Cezerî, *Neşrü’l-kırâ’âti’l-‘aşr*, 126.

⁴⁴ Salim Muhammed el-Ceknî eş-Şenkîfî, *Şerhu neşr fi kırâ’âti’l-‘aşr* (Kahire: Dâru İbnu’s-Selâm, 2022), 113.

edildiği halde Arapça dil kaidelerine uymayan kıraattir. Bunlar mushaf hattına uysa bile genel kabul şartlarını kaybettiğinden makbûl değildir.⁴⁵ Görüldüğü gibi ikinci ve üçüncü kısımda tilâvet edilmeyen ve okunmayan kırâatler bağlamında, icmanın hâsıl olmaması, güvenilir bir senetle gelse de kırâat imamları arasında ma'ruf ve meşhûr olmaması gibi şartlar ileri sürülmüştür. Nitekim bu şartlara baktığımızda sahîh kabul edilmeyen bu iki kırâat çeşidinden birincisi, güvenilir bir senetle bize ulaşmış olan âhâd kırâattir.⁴⁶ Bu bağlamda şu soru akla gelmektedir: Âhâd kırâat güvenilir bir senetle bize ulaştığı halde kırâat ilminde neden kabul edilmemiştir. Hadis ilmi açısından baktığımız zaman bunun makbûl bir rivâyet (sahîh veya hasen) olarak kabul edilmesinde herhangi bir engel görülmemektedir. Ancak kırâat ilminde bu, tek başına makbûl bir kırâat için yeterli görülmemektedir. İşte kırâat ilminin sıhhat şartındaki kriterleri, hadis ilmindeki kriterlerden farkı burada ortaya çıkmaktadır. Kırâat ilminde, haber-i vahidle gelen adîl ve zabıt râvilerin rivayeti, sahîh bir kırâat şartı için yeterli değildir. Güvenilir bir senetle aktarılan bu rivayetin o dönemin kırâat âlimleri arasında ma'ruf ve meşhûr olması; şâz olduğuna dair kimsenin görüş beyan etmemesi ve icmanın hâsıl olması gerekmektedir.

Kırâat ilminde makbûl kırâat için şart koşulan sıhhat şartlarının gerekleri arasında geçen meşhûr ve maruf kavramı, Hanefilerdeki meşhûr kavramını çağrıştırmaktadır. Zira Hanefiler, haberi üçlü taksimata tabi tutmaktadırlar.⁴⁷ Hanefiler, meşhûru senedin müntehasında âhad olup

⁴⁵ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kurtubî, *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâat*, thk. Abdulfettâh İsmail, (Kahire: Dâru Nahzati Mısırâ lî't-Tibâi ve'n-Neşr, 1960), 51-52.

⁴⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 56.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve't-tahbîr*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/303.

ikinci ve üçüncü asırda mütevâtir olan haber olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁸ Hanefi literatüründe Meşhûr kavramı, mütevâtir seviyesinde “Heyyizi’t-tevâtür” olarak görülmüştür.⁴⁹ Yalan üzere birleşme ihtimali olan bir topluluğun naklettiği fakat âlimlerin kabulle karşıladığı ve amel ettiği müntehası itibarıyla âhad, ibtidası itibarıyla mütevâtir olan her bir hadis, meşhûr hadis olarak tanımlanmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla meşhûr hadis, “أحد الأصل متواتر الفرع” aslı/muntehası yönüyle âhad tarikleri yönüyle ise mütevâtirdir. Cessâs, meşhûr hadisi, mütevâtirin bir kısmı olarak kabul etmiştir. Ancak Hanefilerin çoğunluğuna göre meşhûr mütevâtirin kasîmidir. Meşhûr hadis, yakîn ile zannı ğalib arasında “ilmu tuma’nîne” ifade etmektedir.⁵¹ Bazen yakinin üstünde bir anlam vurgusuna sahiptir. Zira “tuma’nine” aktarılan bilginin nefiste tam olarak yerleşmesidir. Bu bilgi yakîn ifade ediyorsa yakînün ziyadesi ve kemâlî olur. Eğer bilgi zan ifade ediyorsa bu durumda meşhûr olmasıyla yakîne yakın bir anlam ifade etmektedir.⁵²

Hanefilerin haber taksimatındaki meşhûr vurgusu, bazı rivayetleri tartışma alanının dışına çıkardığını söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle Hanefilerin nezdinde meşhûr olup dokunulmaz kabul edilen bir rivayet, muhaddisler tarafından âhad kategorisinde olabilmektedir. Hanefilere

⁴⁸ İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve’t-tahbîr*, 2/303; Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî Emîr Pâdişah, *Teyşîrû’t-Tahrîr* (Dımeşk: Dâru’l-Fıkr, ts.), 3/52.

⁴⁹ Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî*, 1/292-293; Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi’l-uşûl*, thk. Acil Câsım en-Neşmî, (Kuveyt: Vizaretü’l-Evkâf ve Şuûnu’l-İslamiyye, ts), 4/ 37. حيز التواتر.

⁵⁰ Ebû Bekr Şemsü’l-Eimme es-Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî* (Beyrut: Dâru kütübî’l-İlmiyye, 1993), 1/292.

⁵¹ İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve’t-tahbîr*, 2/304; Ali Çelik, “Hanefilerde Hadis Yorumunda Dikkate Alınan Temel Prensipler: Akla Uygunluk Prensibi”, *Devirleri Aydınlatan Meş’ale: İmâm-ı A’zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, ed. Ahmet Kartal, Hilmi Özden (Eskişehir: b.y., 2015), 622.

⁵² Teftâzânî, *Şerhu telvîh ‘ale’t-tevdîh*, 1/5.

göre bir haberin meşhûr olması, sahîh bir kıraatten olmasa bile hüküm ifade etmektedir. Misal olarak Hanefiler, yemin kefaretiyle ilgili “Bunları bulamayan üç gün (peş peşe) oruç tutmalıdır.” âyette verdikleri peş peşe hükmü oruç kaza edilmesiyle ilgili “Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder.”⁵³ âyetinde vermemişlerdir. Onlara göre yemin kefaretiyle ilgili bu kırâat ya Kur’an’dır ya da haberdir. İki durumda da amel gerekmektedir. Zira Hz. Peygamber’den nakleden sahabî, kesin duyduğunu ifade etmektedir. O halde Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği bu okuyuş, ya vahiy cihetiyledir, o da Kur’an olmuş oluyor veya tefsir cihetiyledir, o da haber olmaktadır.⁵⁴ İki durumda da amel gerekmektedir.

Oruç kazası “فعدة من أيام آخر متتابعات” hem de yemin kefaretiyle ilgili âyette “فصيام ثلاثة أيام متتابعات” var olan “المتتابعات” ziyadesi, kırâat ilminde şâz kabul edilmektedir. Hanefilere göre yemin kefaretinde yer alan “المتتابعات” ziyadesi meşhûr hatta mütevâtir bir rivâyettir. Onlara göre yemin keffâretinde üç günlük oruç, peş peşe tutulması gerekmektedir. Zira bu ziyade Kur’an olmasa da Hz. Peygamber’e nisbeti kesindir.⁵⁵ O halde mütevâtire dönüşmüş meşhûr bir rivayetle nassa ziyade yapılabilir. “المتتابعات” ziyadesi kırâat olmasa bile meşhûr bir rivayet olarak hüküm ifade etmekte ve yemin kefaretinde orucun peş peşe tutulması gerekmektedir. Onlar nassa ziyade kavramını “nesh” olarak kabul etmektedirler.⁵⁶ Ancak Hanefiler, orucun kazasının peş peşe olması gerekliliğiyle ilgili Übey b. Ka’b’a nisbet edilen “المتتابعات” ziyadesini

⁵³ el-Bakara, 2/184-185.

⁵⁴ Ebü’r-Rebî’ Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1987), 2/25.

⁵⁵ Tûfî, *Şerhu Muhtaşari’r-Ravza*, 2/25.

⁵⁶ Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî*, 1/292-293; Nesefî, *Keşfü’l-esrâr*, 1/18.

kabul etmemişlerdir. Onlara göre bu kırâatin senedi haberi vahiddir. Haberi vahid nassa ziyade olamaz. Onun için hastalık ve sefer gibi geçerli bir sebepten dolayı oruç tutamayanlar, başka zamanda peş peşe veya ayrı günlerde oruçlarını kaza edebilirler. Bu rivayet meşhûr ve mütevâtir bir senetle bize ulaşmadığından nassa ziyade olarak amel edilmez, demişlerdir.⁵⁷

1.2. İhtimalli de Olsa Resmi Mushaflardan Birine Uyumluluk

Hiz. Osman'ın Kur'ân'ın okuyuş keyfiyeti üzerinde birliği sağlamak için gerçekleştirdiği istinsâh faaliyetinde 'Yedi harf' mefhumunu dikkate aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Nitekim istinsâh faaliyetinde bazen aynı kelime bazen de farklı kelimeler üzerindeki mushaf hattı, birçok kırâate delalet etmiştir. Bir kelimedede birkaç kırâat varsa hepsini kapsayacak tarzda yazılmıştır. Bir kelime üzerinde farklı kırâatler olup da hepsini kapsayacak şekilde yazılmıyorsa resmi mushafın okunan kırâate uygunluğu gözetilerek o bölgenin kıraatine uygun şekilde yazılmıştır.⁵⁹ Sıhhat şartlarından olan mushaflardan herhangi birine muvafakat şartı, bazı beldelerin mushafında bulunup bazılarında bulunmayan kırâatlerin varlığını ortaya koymaktadır. Nitekim Al-i İmrân 184. âyette جَاؤُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالرُّبْرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ Şam kırâatinde 'ba' harfinin tekrarı yapılmıştır. Aynı şekilde Şam mushafında Bakarâ sûresi 116. ayette وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ، 'vav' harfi yazılmamıştır.⁶⁰ İbn Kesîr'in kırâatinde Tevbe 72. âyette جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، 'min' harfinin

⁵⁷ Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn en-Nesefî, *Keşfü'l-esrâr şerhu'l-musanniffi 'ale'l-envâr* (Beyrut: Dâru kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/18.

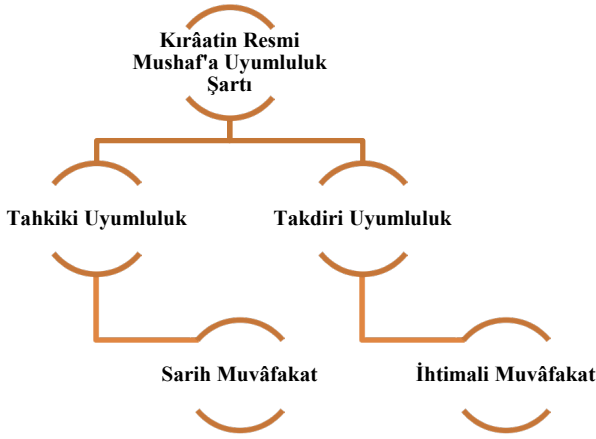
⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/111.

⁵⁹ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/306.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/121; Nesrişah Saylan, *Taberî Tefsirinde Kırâat Olgusu* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 90.

ziyadesi yer almaktadır. Bu ziyade sadece Mekke mushafında bulunmaktadır.⁶¹

Resmi Mushafa uyumluluk, tahkiki ve takdiri uyumluluk olmak üzere iki kategoride ele alınmaktadır. Tahkiki uyumluluğa sarih muvâfakat; takdiri uyumluluğa da ihtimali muvâfakat adı verilmektedir.⁶² Ayrıca hattı mushafa uyumluluk, icma olarak vasıflandırılmıştır.⁶³

Ferşi hurûfatın farklı vecihlerde okunması resmi mushaflarda hareke ve noktalama işaretlerinin bulunmayışından değildir. Zira Kur'ân'ı derinlemesine kavrayıp ezberlemiş kurrâlar güçlü hafızalarıyla harfi harfine aktarmışlardır. Yoksa mushaflarda hareke ve noktalamanın bulunmayışı bu farklılıklara sebebiyet vermemiştir. Bazı kırâatler tahkiki olarak bazıları da takdiri olarak resmi mushafa uymaktadır. Misal olarak (النَّشْأَةُ) kelimesi resmi mushafta 'dik elif' harfiyle yazılmıştır. Bu itibarla bazı kırâat imamları tarafından 'النَّشْأَةُ' kelimesini medd-i tabii şeklinde okunması tahkiki uyumluluk; hemzeli النَّشْأَةُ olarak okunması da takdiri uyumluluk denilmektedir.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve müşşidü't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 18.

⁶² İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'ati'l-aşr*, 1/122-123.

⁶³ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/310.

Bazen de kırâat imamlarının bir kelimenin okuyuş keyfiyeti üzerindeki ihtilafları, resmi mushafa tahkiki yani sarîh muvâfakat göstermiştir. Misal olarak ‘تَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ’ kelimesindeki ‘dik elif’, ‘ra’ harfinin tenvini için mi yoksa lafza-i celâl için midir? Hattı mushafta hem ‘تَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ’ hem de ‘أَنْصَارًا لِلَّهِ’ anlaşılmaktadır.⁶⁴ وَيَعْمَلُونَ وَيَغْفِرُ لَكُمْ kelimelerinin okunuşu resmi mushafa sarîh bir şekilde uyumluluk göstermiştir. Hucurât sûresi 6. ayette فَتَّبِينُوا kelimesi de noktaları olmadığından hem ‘فَتَّبِينُوا’ hem de ‘فَتَّتَبْتُوا’ olarak okunan tüm kırâatler, resmi mushafa sarîh muvâfakat göstermektedir. Resmi mushâf hattında farklı okuma ihtimali bulunmayan kelimelerde Mushaf’ın gönderildiği bölgenin okuması dikkate alınarak yazılmıştır. Bu konuda misal olarak Bakara sûresi 132. ayette وَصَى kelimesi, Medine ve Şam mushaflarında أُوصَى olarak; diğer Mushaflarda ise وَصَى olarak imla edilmiştir.⁶⁵ Aynı şekilde وَسَارَعُوا (Ali İmran/133) kelimesi Medine ve Şam mushaflarında vavsız olarak سَارَعُوا şeklinde yazılmıştır.⁶⁶ Bu, Nâfi, Ebu Cafer ve İbn Âmir’in okuyuşudur. Diğer kırâat imamları vavlı okumuşlardır. Hadis ilminde sıhhat şartları arasında buna benzer bir şart bulunmamaktadır.

1.3. Bir Vecih de Olsa Arapçaya Uygunluk

Kırâatin Arapça nahiv vecihlerine uyması, ister efsah ister fasîh; icma veya ihtilaf edilen bir nahvi kuralı olsun herhangi bir veçhe uyumluluk göstermesidir. Bir kırâat sahîh bir senetle gelip ve genel kabule ulaşmış yaygın bir okuyuş olmuşsa nahvi ihtilafın o kırâat üzerinde etkisi olmamaktadır. Ebû Amr (ö. 154/771), Bakara sûresi 54 ve 67. ayetlerde ‘يَأْمُرُكُمْ’ ve ‘بَارِكُمْ’ kelimelerini ‘يَأْمُرُكُمْ’ ve ‘بَارِكُمْ’ şekline sükûn ile rivayet

⁶⁴ Şenkîti, Şerhu neşr fi kırâ’âti’l-‘aşr, 104.

⁶⁵ Muhammed İsmail, el-Medhal ilâ İlmî’l-Kırâât, 39.

⁶⁶ İbnü’l-Cezerî, Neşrü’l-kırâ’âti’l-‘aşr, 1/121

etmiştir. Nahivcilerin bir kısmına göre bu okuyuş caiz değildir. Onlara göre kelimenin sükûn ile okuyuşunun bir veçhi yoktur. Zira kelime فَتَوْبُوا إِلَى بَارئِكُمْ harfî cerden sonra mecrûr okunması gerekmektedir. Fakat buradaki sükûnun sebebi nahvi kural değil, tahfiftir. Nitekim Arap kelimasında bazen hiçbir sebep olmadan kelime sükûn ile okunabilmektedir.⁶⁷ Ebû Amr, kırâate tahfif usûlünü çok kullanmakla meşhûr olmuştur.⁶⁸ Ayrıca Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), sahîh bir senetle gelen yaygın bir okuyuşu nahvi kurala tercih etmiştir. O şöyle demiştir: “Kırâat imamları, Kur’an kırâatinde Arapçada kıyasa en uygun olan kurala göre değil, kırâatin subûtü ve rivâyetin sahîh bir senetle naklini esas almış ve ona göre amel etmişlerdir. Çünkü kırâat kabul edilmesi ve uyulması gerekli tabi olunan bir sünnettir.”⁶⁹ Dolayısıyla bir kırâat sahîh bir senetle gelip kırâat imamları tarafından kabul görmüşse, genel nahiv kuralı değil, nakil esas alınmaktadır. Genel kabul görmüş sahîh bir nakil uyulması gereken bir sünnettir.⁷⁰ Bundan ötürü nahivcilerin bir kısmının veya çoğunluğunun bu tür bir kırâati kabul etmemesi nazarı itibara alınmamıştır.

Kırâat ilminde bir vecih de olsa Arap dil kurallarına uygun olması kriteri, hadis ilminde metin tenkidi bağlamında lafzın Hz. Peygamber’in kelamına benzemeyen bir tarzda bozuk olması kriteriyle benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan İbn Hacer gibi usûl âlimleri, asıl olan lafzın değil mananın bozuk olmasıdır, zira râvi mana ile rivâyet ettiğinden uygun olmayan bir lafzı kullanması mümkündür, demişlerdir. Bu görüşe de şöyle

⁶⁷ Şenkîti, *Şerhu neşr*, 97-98.

⁶⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 155.

⁶⁹ Ebû Amr ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kûtübi'l-İlmiyye, 2005), 396.

⁷⁰ bk. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49-51.

bir itiraz yöneltmiştir. Mana ile rivâyetin şartlarından biri, mana ile rivâyet eden râvinin Arapça'ya vukûfiyeti ve manayı bozacak durumları bilmesi gibi hususları fark edebilecek düzeyde bilgin olması gerekmektedir.⁷¹ Bu itibarla lafzın da bozuk olmaması gerekmektedir.

2. Hadis Usûlünde Makbûl Rivayetin Şartları

Hadis ilmi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirlerinin tespiti ve bunların ona ait olup olmadıklarını belirlemek için belli ilmi ölçüler çerçevesinde sıhhat ve zafiyet bakımından güvenilirliğini araştıran bir ilmi disiplindir.⁷² Hadis ilminde makbûl ve merdûd rivayeti birbirinden ayıran sıhhat şartları vardır. Buna göre, rivayet edilen hadisin; senedinin muttasıl olması, râvilerin adîl ve zabıt olması, rivayetin şâz olmaması ve hadiste bir illetin bulunmaması gibi temel kıstaslardır.

2.1. Senedin Muttasıl Olması

Hz. Peygamber'in kelamının ona nispetini sağlamak için metnin ve onu nakleden râvilerin derinlemesine analiz etme, hadis ilminin vazgeçilmez önceliklerinden olmuştur. Bu itibarla metnin söyleyene aidiyetini sağlamak için sıhhat şartları belirlenmiştir. Bu kriterlerden birincisi, senedin muttasıl mı munkatı mı olduğu hususunun tespitidir. Bunları tespit etmek için hadisi rivayet eden râviler arasında hoca talebe ilişkisi olup olmadığına, rihlelerine ve doğum-vefat tarihlerine bakılmaktadır.⁷³ Hadis ilminde ittisal ve inkitânın mahiyetiyle ilgili muhaddislerin farklı yaklaşım ve yöntemleri vardır. Buhârî, sahihinde hadis tahrir ederken şeyh ile talib arasında "Subûtü'l-likâ"yı şart

⁷¹ Nüreddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis* (Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1979), 312.

⁷² Özcan Hıdır, *Hadis-Sünnet-Kültür İlişkisi*, İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet, ed. Bünyamin Erul (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 268.

⁷³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, 154-155.

koşmaktadır.⁷⁴ Buhârî'nin hadis tahric şartlarından olan subûtü'l-likâ, senedin güvenilirliğini sağlayan önemli bir şart olarak durmaktadır. Dolayısıyla ona göre subûtü'l-likâ tespit edilmeyen bir rivayetin munkatı kabul edildiğini söyleyebiliriz. Müslim'in ise "İmkanu'l-likâ"yı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun için de "Muasarat" yeterli olmaktadır. Buhârî'nin hadis tahricinde "subûtü'l-likâ" şartı hadis tahammül metodlarından semâ ve arzın güvenilirliğini tesis etmenin temel gereklerindedir. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) "subûtü'l-likâ" şartının da ötesinde râvinin hadis tahammül ettiği şeyhinin yanında çok kalmasını şart koştur.⁷⁵

Hadisin sıhhat şartlarından biri olan ittisalu's-senedin tespiti aşamasında hadisin sıhhatine henüz hükmedilmez. Bu aşamada hadisin muttasıl bir senetle rivayet edilip edilmediği hususu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Hadiste inkıtâ tespit edilince hadisin zayıflığına hükmedilmektedir. Hadiste inkıtâ, İnkıtâ-i celî ve inkıtâ-i hafî şeklinde kategorize edilmektedir. İnkıtâ-i hafî (gizli kopukluk) ile ilgili iki usûl kavramı ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri müdelles diğeri de mürsel-i hafîdir. Gizli bir kopukluk ifade eden bu iki kavram arasındaki temel farkın müdelleste hoca talebe ilişkisi olurken mürsel-i hafide hoca talebe ilişkisi yoktur.⁷⁶ Bu itibarla müdelleste gizli kusuru tespit etmek daha zor görünmektedir. Zira şeyhinden başka rivayetleri olan râvinin ondan tahammül etmediği bir rivayeti ondan tahammül etmiş gibi gösterdiği rivayetin tespiti daha zor olmaktadır. Açık kopukluk ise senette kopukluğun olduğu yere göre mürsel, muallak, mu'dal, munkatı şeklinde

⁷⁴ Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ebü'l-Münzîr Halid b. İbrahim el-Mısırî (Riyad: Mektebetü'r-Rüş, 1999), 4/468.

⁷⁵ Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, 4/468.

⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nażar*, 93.

isimlendirilmektedir. Mürsel hadis, tabiin sahabîyi atlayarak Hz. Peygamber'den rivayette bulunmasıdır.⁷⁷ Muallak hadis, senedin ibtidâsında bir veya birkaç râvinin veya tüm senedin zikredilmeyip doğrudan sahabîden veya Hz. Peygamber'den rivayet edilmesidir. Mu'dal hadis, senette peş peşe iki veya daha fazla râvinin düşmesidir. Munkatı hadis ise senette peş peşe olmaksızın bir veya birkaç râvinin düşmesidir.⁷⁸ Senedin muttasıl olduğu tespit edilince ilk aşama kat edilmiş olur. Burada şu hususu ifade etmemiz gerekir ki senedinin muttasıl olması tek başına hadisin sıhhatine hükmetmek için yeterli bir şart değildir. Senetteki râvilerin cerh-ta'dîl durumlarına bakılması gerekmektedir.

2.2. Âdaletü'r-Râvi ve Zabtu'r-Râvi

Hadisi rivayet eden râvilerin adalet durumlarının tespiti, belli prensipler çerçevesinde olmaktadır. Bunlardan adaleti tesis eden unsurlar ve adaleti yok eden veya zedeleyen unsurlar şeklinde değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Adaleti tesis eden durumlar, senette bulunan râvilerin müslüman, akıl-baliğ olması, kavlen ve fiilen kişiliği zedeleyen gayr-i ahlaki davranışlardan ve fısık fücordan uzak durması gibi kriterlerdir.⁷⁹ Adaleti yıkan unsurlar ise, râvinin yalancılığı, yalancılıkla itham edilmesi, fasık olması, cehâlet ve bid'at sebebiyle rivayeti reddedilmesidir.⁸⁰

Zabtı sağlayan unsurlar bağlamında senetteki râvilerin hafızalarının sağlam olmasının ölçüsü, kitaptan rivayette bulunuyorsa kitabını koruması; ezbere rivayeti eda ediyorsa farklı zaman ve

⁷⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nażar*, 89.

⁷⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nażar*, 87-90.

⁷⁹ Sirâcüddîn, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 36-37;

⁸⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nażar*, 95; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 158-159.

mekânlarda rivayeti aynı şekilde aktarması gerekmektedir.⁸¹ Zabtı yıkan unsurlar ise fahşu'l-galat (çok hata etmesi), gaflet (râvinin hadis metinlerini birbirine karıştırarak kadar dalgın olması), sika râvilere muhâlefef etme ve sûü'l-hıfz gibi ta'n sebepleridir.⁸² Sûü'l-hıfz ile fahşu'l-galat arasındaki temel ayırım, sûü'l-hıfzda râvinin rivayetinde isabet etmesi yanlışlarından daha çok olması durumudur.⁸³ Sûü'l-hıfz olan râvinin rivayeti itibar için alınabilir. Râvilerin adalet ve zabt durumunun tespiti, hadisin makbûl ve merdûd olma vasfını belirlemede önemli iki rükündür. Senedin muttasıl olup olmaması şartı, doğrudan bu iki temel kritere bağlıdır. Ayrıca şâz olmama ve illet barındırmama da genelde râvilerin durumuyla yani senetle bağlantılıdır. Cerh ve ta'dîl ilminin de râvilerin adâlet ve zabt durumlarının tespitinde bir kontrol sistemi olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁴ Bu ilmin verileri neticesinde senetteki râvilerin söz konusu rivâyete ehil olup olmadıkları anlaşılmaktadır.

2.3. Şâz Olmaması

Sika bir râvinin evsak râvi veya râvilere aykırı olarak rivayette bulunmasına şâz denilmektedir. Muhalefet ve teferrüd bir hadisin şaz olduğuna dair iki temel kıstas olmaktadır.⁸⁵ Ayrıca râvinin hafızası daima iyi değilse bu durumda râvinin rivayeti şaz olmaktadır. Şâz, mahfuz kavramının mukâbilidir.⁸⁶ Şâz kavramı, sûü'l-hıfz ve muhtelit râvilerin

⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naazar*, 58-59; Sirâcüddîn, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 39; Bünyamin Erul, "Zabt" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/61.

⁸² Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 163-164.

⁸³ Vecihüddin el-Alevî, *Şerhu Nüzhetü'n-naazar*, thk. Nefis Ahmed Misbâhî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 198.

⁸⁴ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/394.

⁸⁵ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 208.

⁸⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naazar*, 74.

rivayetine verilen bir isimdir. Bu kriter de zabtu'r-râvi kavramıyla doğrudan ilgilidir.

2.4. Hadisin Senet ve Metninde İlet Bulunmaması

Muallel hadis: Hadis ilminde derinleşen mütehasıs âlimlerin farkına vardığı zahiren kusurdan hali olan bir hadisin sıhhatini zedeleyen gizli bir kusurun var olmasıdır.⁸⁷ İlet kavramı hem senet hem de metinle ilgili bir kavram olmakla beraber, râvilerin zabt durumuyla daha fazla ilişkilendirilmiştir.⁸⁸

3. Sıhhat Şartlarının Karşılaştırmalı Bir Perspektiften İncelenmesi

Hadis ilminde âhâd haber, sıhhat şartlarının neticesinde sahîh, hasen ve zayıf olarak üçe ayrılmaktadır. Zayıf hadis, şemsiye bir kavram kabul edilmiş, altında farklı isimlerle anılan onlarca zayıf çeşidi bulunmaktadır. Kırâat ilminde ise sahih olan ve olmayan kırâatler şeklinde ayırma tabi tutulmuştur. Sahîh olmayanlar içinde şâz, âhâd, zayıf ve müdrec kırâatler şeklinde isimlendirmeler yapılmıştır. Sahîh kırâatin içerisinde ise mütevâtir ve meşhûr kavramları yer almıştır.⁸⁹ Ayrıca kırâatler; mütevâtir, meşhûr ve âhâd şeklinde taksimata da tabi tutulmuşlardır.¹⁹⁰ Bir kısım çağdaş araştırmacılar, sahîh kırâatin şartları başlığı altında bu şartların sağlandığı kırâate mütevâtir; diğerine de şâz ismini vermişlerdir. Şâz başlığı altında ise senedi sahih olan ve olmayan

⁸⁷ Sirâcüddîn, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 139.

⁸⁸ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ahmet Ömer Haşim (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 2006), 162; Bekir Kuzudişli, Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım Üzerine, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20/38 (Aralık 2018), 20; Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 193; Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 22/84-85.

⁸⁹ Taş, "Bazı Özellikleri Açısından Kırâat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması", 39-40.

⁹⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/163.

âhâd, mevzu' ve müdrec şeklinde dört kategoriye ayırmışlardır.⁹¹ Görüldüğü gibi hadis ilmindeki kullanımdan farklı olarak mütevâtir kavramı sahîh; âhâd kavramı ise şaz kırâatin içerisinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Kırâat ilminde sahîh olan ve olmayan kırâatler bağlamında hadis ilminden farklı olarak kendine özgü bir kavramsal örgünün olduğu görülmektedir. Bu itibarla hadis ilminde “Âhâd” kavramı râvi sayısını gösterirken kırâat ilminde sahîh olmayan kırâatler kategorisinde yer almaktadır.

Kırâat ilmindeki âhâd kırâatin sahih bir senetle gelmiş olmasına rağmen hadis ilmindeki “Zayıf” kavramına karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Başka bir açıdan hadis ilminde meşhûr, azîz ve garib şeklinde gelen âhâd haber, sıhhat şartları neticesinde sahîh, hasen ve zayıf şeklinde isimlendirilmektedir. Nitekim meşhûr senetle gelen bir rivâyet, sıhhat şartlarını taşımadığı zaman zayıf bir hadis; garib bir rivâyet de sıhhat şartlarını sağladığında sahîh bir hadis olmaktadır. Kırâat ilminde rivâyetin meşhûr olması, sıhhat şartı olarak kabul edilmiştir. Garib bir rivâyet sahîh bir senetle gelse de şaz veya âhâd olarak kabul edilmektedir. Kırâat ilminde âhâd kavramı sıhhat şartlarını tam taşımayan kırâatler için kullanılırken hadis ilminde hadisi nakledenlerin sayısına göre mütevâtirin kasîmi olarak kullanılmaktadır. Bu itibarla kırâat ilminde âhâd kavramı sıhhat şartlarıyla ilgili bir kavramken hadis ilminde meşhûr kavramını da içine alıp râvi sayısını gösteren bir kavramdır. Dolayısıyla bu iki ilim dalıyla ilgili değerlendirme yaparken kavramların doğru ve yerinde kullanılması önem arz etmektedir. Bu şartları bir misal üzerinden değerlendirmemiz uygun olacaktır.

⁹¹ Ahmet Halit Şakir vd. *Mukaddimâtun fî İlmi 'l-kırâat* (Amman: Dâru Ammâr, 2001), 69.

Hadis ilminde bir rivayetin senedi tek kişiler yoluyla gelse de râviler adalet ve zabt vasfına sahip olup rivâyet şâz ve illet barındırmıyorsa hadis sahîh niteliğine sahip olmaktadır. Kırâat ilminde ise bir okuyuş, muttasıl bir senetle gelmiş, râviler adalet ve zabt vasfına sahip olup şâz ve illet barındırmıyor ancak garib/ferd bir rivayet olarak kalmışsa bu “âhâd kırâat” kategorisine girmekte ve lafzıyla ibadet edilmemektedir. Hadis ilminde böyle bir rivayet makbûl kabul edilirken kırâat ilminde bu sahîh olmayan âhâd kırâat kısmına girmektedir.⁹² Buhârî, “Enbiyâ” ve “Tefsîr” bölümlerinde hadis ilminde sahîh; kırâat ilminde âhâd kırâate misal teşkil edecek rivayeti *أَمَامَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَالِحَةٍ عَصَبًا وَأَمَّا الْعُلَامُ فَكَانَ* İbn Abbâs’tan tahrir etmiştir.⁹³ Müslim de bu kırâati, farklı bir senetle aynı şekilde İbn Abbâs’tan rivayet etmiştir.⁹⁴

Hüküm olarak sahîh kabul edilen bu kırâatte ‘*صَالِحَةٍ*’ ve ‘*فَكَانَ كَافِرًا*’ kelimeleri meşhûr kırâate ziyadeli olarak gelmiştir. Buhârî’nin Sahîhi’nde tahrir ettiği bu rivâyet, hadis ilmi açısından sahîh kabul edilirken kırâat ilmi açısından güvenilir bir senetle gelmesi tek başına yeterli görülmemiş ve sahîh olmayan âhâd kırâat kategorisinde değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Leyl sûresinin üçüncü âyeti “*وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ*” Ebû Derdâ ve İbn Mes’ud’dan ‘*وَالذَّكَرِ وَالْأُنثَىٰ*’ şeklinde sika râviler vasıtasıyla mecrûr sığasıyla tahrir edilmiştir. Hadisin senedi, muttasıl-mefu’; hükmü de sahîhtir. Kırâat ilminde de bu kırâatin sahîh bir senetle geldiği kabul edilmekte, ancak kırâat ilmi açısından hem resmi mushafa uymadığından

⁹² İbnü’l-Cezerî, *Neşrü’l-kırâ’âti’l-‘aşr*, 128.

⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’l-müsnedü’s-sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasrî’n-Nâsır (Beyrut: Dâru Tevki’n-Necat, 2000), “Enbiyâ”, 27; “Tefsîr”, 4.

⁹⁴ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuat Abdulbakî (Beyrut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 1991), “Fedâil”, 172; Muhammed b. İsâ, et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Halit Abdulğani Mahfûz (Beyrut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 2011), “Tefsîru’l-Kur’an”, 19.

hem de kırâat âlimleri arasında meşhûr olup yaygınlık kazanmadığından “âhâd kırâat” olarak kabul edilmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla kırâat ilmine göre sıhhat şartlarını tam taşımadığından bu tür kırâatin lafzıyla ibadet edilmemektedir.

Hadis ilminde hadislerin tahammül ve edâsı genelde manayla rivâyet çerçevesinde olmuştur. Taktî‘ ve ihtisar gibi metin bütünlüğü üzerinde yapılan tasarruflar da⁹⁶ rivâyetin aktarımında hata yapma ihtimalini oluşturmaktadır. Kırâat ilminde ise Hz. Osman döneminden itibaren İslam beldelerine sadece Kur’an eğitimi için kurrâ hafız sahabî ve tabiînler görevlendirilmiştir. Kırâat ilminde manayla rivâyet olmadığı gibi kurrâ hafız olmayan da kırâat kürsüsüne oturmamıştır. İmam Asım’ın iki yıl hastalığı döneminde Kur’ân’ı eline almamasına rağmen bir harf bile unutmadığını dile getirmiştir.⁹⁷ Öte yandan hadis ilminde asırlar süren rihleler neticesinde rivâyetler toplanırken kırâat ilminde hattı mushâf esas alınarak kurrâ hafızlar etrafında halkalar oluşarak sistem en baştan sağlam tesis edilmiştir. Bu bağlamda ifade edeceğimiz diğer bir husus ise, hadis ilminde râvinin hadis uydurma adına zayıf bir isnadı, sahih bir isnada veya hadisi revaç bulsun diye bilinen meşhûr isnadından başka bir isnada dönüştürebilme ihtimali olabilmektedir.⁹⁸ Hadis ilminde birçok sebepten hadis uydurma, hadislerin hadis mecmualarında istikrar bulmadan önceki dönemle ilgili bir durumdur. Hadislerin yazım ve tespiti hususunda istikrar sağlandıktan sonra söz konusu aslı kaynaklarda bulunmayan bir rivâyet kabul edilmemiştir. Hadis kitapları oluştuktan sonra hadislerin tespitinde

⁹⁵ İbnü’l-Cezerî, *Neşrü’l-kırâ’âti’l-‘aşr*, 1/129.

⁹⁶ Taktî‘ manayı esas alarak hadisi gerekli şekilde konularına bölmeyi ifade eden bir kavramdır. Buhârî, bunu caiz görmüştür. Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Şahîhi’l-Buhârî*, thk. Abdulazîz Adullâh b. Bâz (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 1/84.

⁹⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 71.

⁹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nażar*, 98.

bunlar temel dayanak olmuş uydurma faaliyeti de son bulmuştur.⁹⁹ Kırâat ilminde ise Hz. Osman tarafından Kur'an istinsâh ettirilip koruma altına alındığından hadis ilminin geçirdiği evreler yaşanmamıştır.

Hz. Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman sahabîlerin diğer İslâm beldelerine göç etmelerine müsaade etmiştir. Bu itibarla Şam, Kûfe, Basra gibi İslam beldelerine giden sahabîler tarafından cami merkezli Kur'an eğitimi verilmiştir. Zamanla Kur'an okuma keyfiyeti üzerinde oluşan ferî farklılıklar sebebiyle ihtilaf ortaya çıkınca Hz. Osman Kur'an'ı istinsah ettirip İslam beldelerine göndermiştir.¹⁰⁰ Böylece gönderilen mushaflar etrafında Müslüman halk birleşerek mushafa uyumlu olmayan okuyuşları terk etmişlerdir.¹⁰¹

Kırâat ilminde resmi mushafa uyumluluk şartı çerçevesinde konuyu ele aldığımız zaman elde mevcut nüsha olmasına rağmen Kur'an'ın farklı kırâatleri kitaplardan değil, hıfzdan aktarım yapılmıştır. Kırâat âlimleri farklı kırâat vecihlerinin tahammül ve edâsında sadece semâ ve arz metodunu kullanmışlardır. Hadis ilminde geçerli olan münâvele, mükâtebe, i'lâm, vasiyet, vicâde gibi tahammül ve edâ metotları kullanılmamıştır.¹⁰²

Hadis ilminde senet ve metne vakıf, "hakim", "hafız", "hüccet", gibi lakaplarla anılan bu ilmin öncüleri olmuştur.¹⁰³ Kırâat ilminde ise bu ilimde söz sahibi olanların Kur'an'ı hıfz etmeleri vazgeçilmez ilk aşamadır. Buna ilaveten hadis ilminden farklı olarak sadece kurrâ olanlar, Kur'an'ın ta'limi ve vucûhatını aktarmada söz sahibi olmuşlardır.

⁹⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 76

¹⁰⁰ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 3.

¹⁰¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne*, 65.

¹⁰² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 102-104.

¹⁰³ Sirâcüddîn, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye*, 22.

Nitekim Ebû Abdurrahmân es-Sülemi, defalarca Kur'ân'ı arz metoduyla Hz. Ali'ye (r.a.) okumuştur. Hz. Ali'den de semâ metoduyla tahammül etmiştir.¹⁰⁴ Aynı yöntemle talebesi Asım b. Ebî'n-Necûd da Kur'ân'ı ve onun vucûhatını ondan almıştır.

Hadis usûlünde sahîh bir rivâyetin temel kriterleri, râvilerin adâlet ve zabt sahibi olmaları, senedin muttasıl olması, hadisin şaz ve muallel olmaması şeklinde kategorize edilmiştir. Hadisi bizlere aktaran senet zincirinin adâlet ve zabt durumunun tespiti ise cerh ve ta'dîl ilminin verileriyle olmaktadır. Kırâat ilminde ise senedin sahîh olması şeklinde tanımlanan şartla çok boyutlu bir anlam gerçekliğine vurgu yapılmıştır. Senedin sahîh olması şartıyla hadis ilminde kabul edilen sıhhat şartlarının hemen hemen hepsinin kastedildiği kapsayıcı bir gerçekliğin olduğu görülmektedir. Zira bu şartın gerekleri arasında hem adâletü'r-râvi, zabtu'r-râvi, ittisalü's-senet hem de şâz olmaması yer almaktadır. Bununla beraber senedin sahîh olması ifadesiyle rivâyetin meşhûr olmasını da bu şart altında dile getirmişlerdir.¹⁰⁵ Dolayısıyla kırâat ilminde icmali olarak üç; tafsili olarak daha fazla olan bir sıhhat şartlarını görmekteyiz. Bu itibarla senedin sahîh olması, kırâat ilmine has bir kavram olarak görülmektedir. Hadis ilminde beş başlık altında sıralanan sıhhat şartları kırâat ilminde tek başlık altında ifadesini bulmuştur.

Diğer bir husus da hadis ilminde senet ve metinle ilgili rivâyet, tarik ve vecih gibi kavramların kırâat ilminde farklı bir anlam gerçekliğinde kullanılmakta olduğudur. Bütün râvilerin bir okuyuşu kırâat imamlarından birine nisbet etmesine kırâat denilmektedir. İmamların meşhûr ilk talebelerine nispet edilen her bir okuyuşa rivâyet

¹⁰⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 70.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşrü'l-kırâ'âti'l-aşr*, 126.

denilmektedir. Misal olarak İmam Asım, Hafs'a, Hz. Ali (r.a.) tarikıyla gelen kıraati öğretirken Ebû Bekir b. Şu'be'ye İbn Mes'ud tarikıyla geleni öğretmiştir. Rivâyet, bu iki râvi arasında farklı okuyuşa verilen bir isimdir.¹⁰⁶ Râvilerin râvileri arasında oluşan ihtilafa ise Tarîk denilmektedir.¹⁰⁷ Vecih ise manaya bir etkisi olmayan med gibi usûli farklılıklardan birini tercih etmektir. İhtiyari bir okuyuş olan vecihte hangi okuyuş tercih edilmişse sonuna kadar okunmalıdır.

Neticede Kur'an, bir belde sakinlerinin tümünün okuduğu ve naklettiği bir niteliğe sahiptir. Kur'an bu yönüyle tüm belde halkının okuması ve nakledilmesiyle tevâtür niteliğine sahipken O beldelerde kıraât ilminde derinleşen âlimlerin farklı okuyuşları bakımından mütevâtir olmayabilir. Kıraât âlimleri âhad haberin şartlarını aşan her bir veche sahîh kıraât ismini vermişlerdir. Herhangi bir kıraatin naklinde senedin muttasıl ve râvilerin adalet ve zabt sahibi olması tek başına yeterli görülmemektedir. Diğer kıraât âlimleri arasında da yaygın olup meşhûr olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu şartları sağlamayan kıraât sahîh olmayan "âhâd kıraât" kategorisinde değerlendirilmektedir. Hadis ilminde ise rivayetler bütün belde halkının ezberleyip okuması ve nakledilmesiyle sabit değildir. Bu ilim, bu alanda uzman âlimlerin çabalarıyla âhâd olarak tahammül ve edâ edilmiştir. Kıraât ise her dönemde kıraât uzmanları ve umumi Müslümanlar arasında onun nakli hususunda icma hâsıl olmuştur.¹⁰⁸ Dolayısıyla Kur'ân'ın bize ulaşması da bir yönüyle bu ilimde derinleşen âlimlerin çabası, diğer yönden de her dönemde ortak akıl dediğimiz Müslüman toplumunun gönüllerinde korunarak nakledilmesiyle olmuştur. Her ne kadar tedvin döneminde bu ilmin parametrelerinin belirlenmesi amacıyla kıraat âlimleri sıhhat şartlarını ön plana

¹⁰⁶ Bosat, *Kaynaklarıyla Uygulamalı Tecvit*, 66.

¹⁰⁷ Muhammed İsmail, *el-Medhal ilâ İlmî'l-Kıraât*, 31.

¹⁰⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49.

çıkarmış olsalar da hakikatte ise her dönem insanların onu gönüllerinde taşımasıyla nesilden nesile tevâtüren günümüze ulaşmıştır.

Sonuç

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in kelâmını özenle gelecek nesillere ulaştırmada başat rolü, kırâat ve hadis ilim dallarının oynadığı malumdur. Bu iki ilim dalının bilginin güvenliğini sağlamak adına attıkları istikrarlı adımlar, insanlık tarihinde bilginin gelecek nesillere aktarımında model olmuştur. Bilginin ve onu aktaran ricâlin bu derece özverili ve titiz bir şekilde incelenmesi, sınıflandırılması, değerlendirilmesi, analiz edilmesi Müslümanların insanlığa mirası olarak kalmıştır. Bu iki ilim dalının bilginin güvenliğini ve gelecek nesillere aktarımını sağlamada benzer ve farklı metotlar kullandıkları görülmektedir. Kırâat ilminde tahammül ve edâda sadece semâ ve arz metodu kullanılırken hadis ilminde bunun dışında farklı metotlarla rivâyetler tahammül edilmiştir. Hadis ilminde beş başlık altında sıralanan sıhhat şartları kırâat ilminde tek başlık altında ifadesini bulmuştur. O da senedin sahîh olmasıdır. Makbûl bir kırâatın üç temel şartından olan senedin sahîh olması kavramı, râvilerin adil ve zabıt olması, aktarılan kırâatın dönemin kırâat âlimleri arasında meşhûr ve maruf olması ve onun şâz olduğuna dair o dönemin kırâat âlimleri tarafından bir beyanın olmaması şeklinde anlaşılmıştır. Bu itibarla senedin muttasıl veya sahîh olması kavramları çok farklı manaları ihtiva etmektedirler. Hadis ilminde senedin muttasıl olması, ricâl ilmi verileri çerçevesinde senetteki râviler arasında hoca talebe ilişkisinin olup olmadığının tespitidir. Kırâat ilminde ise senedin sahîh olması, içinde adâlet ve zabtı da barındıran şemsiye bir kavramdır. Ayrıca kırâat ilminde meşhûr kavramının hadis ilmindeki bilinen meşhûr kavramından ziyade Hanefilerdeki meşhûr kavramına daha yakın bir mana ifade ettiği

görülmektedir. Öte yandan “Kur’ân’ı mushafiden; ilmi (hadisi) de sahafiden almayınız.” ilkesi doğrultusunda kırâat ve hadis ilim dallarında güvenli aktarım için hıfzu’s-sadr, ayrıcalıklı bir meziyet olarak kabul edilmiş, hıfzı güçlü olanları “Talib”, “Muhaddis”, “Hafız”, “Hüccet” gibi derecelendiren tebcil edici lakaplar verilmiştir. Böylece iki ilmi disiplinin temel dayanağının hıfz olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Ömer b. Abdulazîz (ö. 101/720), sudûrda muhkem olan rivâyetlerin ehlinin gitmesiyle yok olacağı endişesiyle sutûra nakli için resmi tedvin faaliyetlerini başlatmıştır. Öte yandan Hz. Osman’ın mushafı istinsâh ettirerek İslam beldelerine göndermesiyle kırâat vecihleri için temel dayanak olmuştur. Sürece bakıldığında hadis ilminde istikrarın genel hatlarıyla tesisi yaklaşık üç asır sonra tasnifin son bulmasıyla olmuştur. Hadislerin korunması adına tedvin ve tasnif evreleriyle hadislerin kitaplarda toplanması, sahîh ve sakim kavramlarının çerçevesini genel hatlarıyla belirlemiştir. Hadis uydurma faaliyetleri de hadislerin hadis mecmualarında istikrar bulmadan önceki dönemle ilgili bir durumdur. Buradan anlaşılıyor ki hadis ilminde asırlar süren yoğun çabalar neticesinde rivâyetler toplanıp ayıklanırken kırâat ilminde hattı mushâf esas alınarak sistem en baştan sağlam tesis edilmiştir. Hülâsa hadis ve kırâat ilimlerinin belirli bir ortak kullanım alanı olduğu gibi her ilim dalının anlam ve içerik bakımından kendine özgü kavramlar örgüsü de vardır. Bunların doğru ve yerinde kullanılması önem arz etmektedir. Hadis ilminde sıhhat şartlarını tam olarak sağlamış garib/ferd bir rivayetin kırâat ilminde sahîh olmayan kırâat kategorisine girmesi bu iki disiplinde kavramların anlam ve içerik boyutuyla ilgili farklılığı ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Ablay, Rıfat. “Hadis Mecmualarında Yer Alan Kıraate Dair Hadislerin Değerlendirilmesi ve Bu Hadislerin Kıraat İlmindeki Yeri”. *Artuklu Akademi*. 2022/9 (1), 179-196.
- Alevî, Vecîhüddîn el-Kucurâtî. *Şerhu Nüzhetü'n-nazar*. thk. Nefis Ahmed Misbâhî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Âşikkutlu, Emin. “Cerh ve Ta'dîl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Ebû'l-Münzîr Halid b. İbrahim el-Mısrî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşt, 1999.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2018.
- Bosat, Sait. *Kaynaklarıyla Uygulamalı Tecvit*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu'l-müsnedü's-sahîh*, 9 cilt. Thk. Muhammed Zuheyr b. Nasiri'n-Nâsır. Beyrut: Dâru Tevkî'n-Necat, 1422/2000.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. thk. Acîl Câsim en-Neşmî. 4 cilt. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve Şuûnu'l-İslamiyye, ts.
- Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Neşrü'l-kırâ'âti'l-âşr*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd. Beyrut: Dâru'l-Ğavsânî lî'd-Dirâsâti'l-Kur'anîyyeti, 1918.
- Çelik, Ali. “Hanefilerde Hadis Yorumunda Dikkate Alınan Temel Prensipler: Akla Uygunluk Prensipleri”. *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal, Hilmi Özden. 621-632. Eskişehir: b.y., 2015.
- Düleymî, Ekrem Abd Halife. *Cem'ü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, 2006
- Ebû Mâzin, Eymen es-Seyyid Abdulfettâh. *el-Mu'cemü'l-vecîz fi istilâhi ehli'l-hadis*. Kahire: el-Farûku'l-Hadise lî't-Tibâi' ve'n-Neşr, 2007.
- Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî. *Teysîrü't-Tahrîr*. 4 cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, ts.
- Erul, Bünyamin. “Zabt” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/61-62. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Eyyub, Hasan Muhammed. *el-Hadis fi ulûmi'l-Kur'an ve'l-hadis*. İskenderiyye, Dâru's-Selâm, 2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. Haydarabad: el-me'arifu'l-Osmaniyye, 1357/1938.

- Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmet b. Muhammed. *Ġarîbü'l-hadis*. thk. Abdulkerim İbrahim. Mekke: Cami'atü Ümmi'l-Kurâ, 2001.
- Hıdır, Özcan. *Hadis-Sünnet-Kültür İlişkisi*. İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet. ed. Bünyamin Erul. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.
- Itr, Nüreddîn. *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Itr, Nüreddîn. *Ulûmu'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Dimeşk: Matmaatu Sabah, 1993.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Taqrîr ve't-tahbîr*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 3 cilt. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buġârî*. thk. Abdulazîz Adullâh b. Bâz. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuġbeti'l-fiker*. thk. İzzuddîn Dullî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2012.
- İbnü'l-Cezerî. *Müncidü'l-muġri'in ve müşşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. İsmail Zerman. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi ħuġûki'l-Muştafâ*. thk. Abdusselâm Muhammed Emîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Karagözoġlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiġi Yenilikler*. İstanbul: Gelenek Yayınevi, 2018.
- Kuzudişli, Bekir. "Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım Üzerine", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 1-32.
- Mesûl, Abdul'alî. *Mu'cemu mustalahâti ilmi'l-kırââti'l-Kur'aniyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Muhammed İsmail, Şa'ban. *el-Medhal ilâ İlmî'l-Kıraât*. Mekke: Mektebetu Salim, 2003.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Thk. Muhammed Fuat Abdulbakî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Keřfû'l-esrâr şerhu'l-musanniffi 'ale'l-envâr*. Beyrut: Dâru kütübi'l-İlmiyye, 2009.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya. *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Sahîh-i Müslim (el-Minhâc)*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1930.
- Saylan, Nesrişah. *Tabersî Tefsirinde Kıraat Olgusu*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. Medine: Mektebetü Selefiyye, 1969.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Uşûlü's-Serahsî*. 2 cilt. Beyrut: Dâru kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Sirâcüddîn, Ebü'n-Necîb Abdullâh. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi muştalahi'l-hadîs*. Haleb: Mektebetü Dari'l-Felâh, 2009.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ahmet Ömer Haşim. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 2006.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şenkîtî, Salim Muhammed Mahmud el-Ceknî. *Şerhu'n-neşr fi kırâ'âti'l-aşr*. Kahire: Dâru İbnu's-Selâm, 2022.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983.
- Taş, Mustafa. "Bazı Özellikleri Açısından Kıraat ve Hadis İlminin Karşılaştırılması". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Haziran 2019), 29-60.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Şerhu telvîh 'ale't-tevdîh li metni't-Tenkîh*, thk. Zekeriyya el-Umeyrât. Beyrut: Dâru kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünen*. thk. Halit Abdulğanî Mahfûz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Ümevî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh b. Ebî'l-Kâsım. *et-Tebyîn li-hicâ'i't-tenzîl*. thk. Ahmet b. Ahmet Şerşâl Medine: Mecmaü'l-Melik Fehd, 2002.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1995.